

МРНТИ 16.01.00

Ө. Айтбайұлы

ҚР ҰҒА академигі, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ ТІЛІ – ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ІРГЕСІН НЫҒАЙТЫП, КҮШ- ҚУАТЫН АРТТЫРҒАН ҚҰДІРЕТ

Аннотация. Мақалада автор қазақ хандығының іргесін нығайтып, күш-қуатын арттыратын тіл құдіретінің дәйегін Түрік қағанаты заманында тасқа қашалған Күлтегін тектес көктүркілердің сөзі, XV ғ. құрылған Қазақ хандығы заманындағы акын-жыраулар, би-шешендердің асыл тілі мен алдаспан сөзі арқылы дәлелдейді.

Тірек сөздер: ауыз әдебиетінің үлгілері, батырлық жырлар, халық ертегілері, жырау поэзиясы, хандық мемлекет, саяси элита (төре-сұлтандар), әскери элита (батырлар), зиялы элита (акын-жыраулар), кеңесшілер (билер).

У. Айтбайұлы

Академик НАН РК, Президент Международного общества «Қазақ тілі»,
доктор филологических наук, профессор

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК – ВСЕМОГУЩАЯ СИЛА, УКРЕПИВШАЯ ОСНОВЫ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В статье автор доказывает, что сила языка, укрепляющая основы Казахского ханства, заключается в словах коктюрков из рода Культегина, высеченных на камне во времена Тюркского каганата, поэтикой языка акынов-жырау времен Казахского ханства, образованного в XV в. и благородного языка биев-ораторов.

Ключевые слова: образцы устной литературы, героические эпосы, народные сказки, поэтика жырау, ханское государство, политическая элита (султаны), военная элита (батыры), интеллектуальная элита (акыны-жырау), советники (бии).

U. Aitbaiuly

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President of
the International Society «Kazakh language», doctor of philological sciences, professor

THE KAZAKH LANGUAGE – THE ALL-POWERFUL FORCE STRENGTHENING BASES OF THE KAZAKH KHANATE

Annotation. In this article the all-powerful force of the Kazakh language in strengthening of the khanate state is defined by the art and poetic force of the word of Turkic peoples from Orkhon monuments during the era of the Turkic khaganate and the language poetics of the akyn-zhyrau, bi-speakers during the era of the khanate state.

Keywords: samples of oral literature, heroic epodes, national fairy tales, poetics of zhyray, khanate state, political elite, military elite, intellectual elite (akyn-zhyrau), advisers.

«Йоллығ қаған, Йамы қаған, Бұмын қаған үч қаған олурмыс. Екі йуз йил олурмыс...». Ел-етміш Білге Турайын қағанның біздің заманымыздың 753-ші жылы орнатқан Теркін тас ұстынының ең бірінші жолына осылай деп мәңгілікке қашалып жазылған асыл сөз 1300 жылдан бері Көктүріктер Қағанатының атажұртында әлі күнге дейін желдің өгінде қасқайып бізге қарап тұр. Бұл Йоллығ, Йамы, Бұмын қаған әулетінің 200 жыл, яки 544-744 жылдары ел билеп, айбынды мемлекет, Қағанат-империя құрғанының мәңгілік айғағы. Ал сол заманның «Күлтегін» жазбасындағы «Барлығы 25 рет жорық жасап, 13 рет соғыстық. Тізеліні бүктірдік, басы барды жүгіндірдік», «Інім Күлтегін екеуміз ақылдастық. Әкеміз, ағамыз құрған халықтың аты өшпесін деп Түрік халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым» немесе «Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты мол қылдым» деген жолдарын дәп қазір Тәуелсіз Қазақстанның мектеп табалдырығын тарыдай болып аттап кіріп, таудай болып шығатын әрбір жас өрені біледі. Осыдан ширек ғасыр бұрын мұндай асқақ мұратты, асыл рухты, ғұмыры мәңгілік жорық жырларды мынадай биік мінберден оқымайтын; оны көпке естіртіп, дауыстап айтудың өзі мұң болатын. Ал бүгінде сол мәңгілік «Күлтегін» жыры ана тілімізде былайша төгіледі:

*«Алтай тауым
Бесік болып тербеткен,
Жарқылдаған от пен
Сарқыраған судың ішінде
Ержеткен –
Көк тәңірінің оғландары
Бүкіл Түрік жұртының
Арландары мен қабылдары,
Бұмын қаған мен
Істемі қаған атқа қонды.
Елімді ел етемін деп,
Жерімді көгертемін деп
Оттай асау,
Оқтай ұшқыр
Атқа қонды».*
*«Түрік халқының аты
Құмға сіңген судай
Құрымасын деп,
Асып тұрған айбыны
Шөптей жұлынбасын деп
Әкемді қаған,
Шешемді
Ханша еткен Тәңірі
Мені де қаған етті.
Мен
Атағы асқақтап жатқан
Елге
Қаған болғам жоқ;
Байлыққа баттақтап жатқан
Елге
Қаған болғам жоқ.
Мен
Киерге тоны жоқ,*

*Ішерге асы жоқ,
Шығатын жолы жоқ
Жәутік елге қаған болдым.*

*Інім Күлтегін екеуміз
Әкеміз бен ағамыз
Ел еткен елді,
Жер еткен жерді
Сақтап қаламыз деп
Түнде ұйықтамадық,
Күндіз отырмадық.
Қызыл қанымызды төктік,
Қара терімізді жүгірттік.
Сеңдердей сатырладық,
Сарыаяздай сақылдадық.*

*Күлтегін екеуміз
Өліп-өшіп жүріп,
Дұшпанның қанын
Бетуардан кешіп жүріп
Елді – қайтадан
Ел еттік,
Жерді – қайтадан
Жер еттік.*

*Елімді
Суға батырмадым,
Отқа күйдірмедім.
Ешкімге
Бастарын идірмедім!*

*Азды көп қылдым,
Кедейді бай еттім.
Қазаным құтқа толды,
Ел-жұртым бұтқа толды».*

(Жырдың еркін әдеби нұсқасын жасаған акын Темірхан Медетбек).

Бірнеше күндерден кейін ресми құнпарағымыздың өрмегін өзгертетін биылғы жыл еліміз үшін ерекше оқиғаларымен есте қалағын жыл болмақ. Оның ең бастысы – Елбасы бастамасымен Қазақ хандығының 550 жылдығы мемлекеттік өреде еліміздің барлық өңірінде кең көлемде аталып жатуы. Тәуелсіздік алған жылдар ішінде ауқымды-ауқымды талай шаралар атқарылып, аталып өтіп жатыр ғой. Ал Қазақ мемлекеттілігінің бастауы болған Қазақ хандығының атаулы күнінің арнайы мерекеленуі – ерекше мәнді, ишаралық нышаны бар құбылыс деп білеміз.

Адамзаттың өркениет тарихын қарап отырсақ, бүгінде іргелі мемлекет болып отырған азулы елдердің өзінің мемлекет ретінде ұйысып, іргесін бекіткендері бергінде ғана. Сақ, Ғұн, Көк түріктер, Дешті Қыпшақ дәуірінен тартып, жарты әлемге билігін жүргізген Алтын Орданың тікелей мұрагері ретінде XV ғасырда оңаша отау – Қазақ хандығының шаңырағын көтерген Қазақ елінің бұл тарихи мерейтойын қалай атап өтсек те жарасады.

Әлбетте, кез келген мемлекеттің негізгі өзегін құрайтын, табан тірер тұғыры болатын басты-басты белгілері бар. Мемлекеттілік мәселесін зерттейтін ғалымдар олардың қатарына елдің біртұтас жерін, ортақ тілін, қорған болар қуат-әскерін, рухани өзек – дінін жатқызады.

Мен осы мәселеге Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының төрағасы райында, тілші ғалым ретінде Қазақ хандығының мемлекеттілігін нығайтқан, күш-қуатын арттырған қазақ тілі тұрғысынан келсем деймін.

«Дүние дүние болғалы баршаның бастауында СӨЗ тұрмақ!». Иә, адам баласын алға оздырған, адамды Адам қылған осы СӨЗ, оның ТЛІ емес пе?!

Адамзаттың сөз-лебізі, қандай да бір ұлт пен ұлыстың тілі – ешқашан қайталанбайтын, бір жоғалса орны толмас, қайтып орнына келмес, теңдесі жоқ дара құбылыс, феномен! Сөзі жоғалмаған жұрттың өзі жоғалмайды. Сөзі, тілі мәңгілік елдің – ғұмыры мәңгілік!

Бір қуанышымыз һәм мақтанымыз – қазақ тілінің тылсым тарихы тым тұңғыық тереңде, Адам зағының жаратылуымен, жер-жаһанда саналы тіршіліктің орнығуымен бірге жасасып келе жатыр десек, тым асыра айтқанымыз емес. Бүгінгі өркениетті дәуірдің айқындаған барша ілім-білімінде, жер бетіндегі ең көне саналатын жазбалардың қай-қайсысында да қазақ тілінің, оның ата тілі мен баба тілінің із-сорабы, тарих шаңына көмілген, кілтін тапқан талаптыға жарқырай көрінер жауһар пішім-порымы бар.

Біз ілкі сөзімізді елін, жерін һәм тілін сүйетін әрбір Алаш азаматының көкірегіне нұр, рух боп құйылар, баршамыздың көкейіміздегі арман-мұратымызды тап басып тасқа таңбалаған, сонау адамзат өркениетінің балғын кезіндегі V-VIII ғасырлардан оның шексізге қол созған мәңгілік көкжиегіндегі 25-ші, 50-ші, 100-ші ... ғасырларындағы ұрпақтарына аманаттаған өшпес мәңгілік жыр жолдарымен бастаған едік. Ғылым тілінде оларды «руналық жазу», яғни құпия жазу деп атайды. Көне түркі тілінің бар болмысын, грамматикасы мен сөздік қорын алақанға салғандай жарқырата көрсеткен, Орхон мен Енесай һәм Талас бойынан табылған (ал алып Еуразия кеңістігінде олардың жойылған, сақталмағаны қаншама!!!) бұл мұраларды 1893 жылы 25 қараша күні дат ғалымы Вильгельм Томсен кілтін тауып, сол жылдың 15 желтоқсанында Дания Корольдік Ғылым академиясының Алта жынында баяндағанша және заманының ұлы түрколог ғалымы В.В.Радлов 1894 жылы 19 қаңтар күні Петербургте Ресей Ғылым академиясының ғалымдары алдында жария етіп, оқып шыққанға дейін кімдер оған таласып, кімдер иелік етпеді десеніші?! Орыстар, финн халқы, тіптен алыс аралдағы ағылшындарға дейін оны өзінің төл мұрасы деп жариялау жолында жарғақ құлақтары жастыққа тимей, зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Осы орайда, сіздердің назарларыңызды бір маңызды тарихи дерекке аударғым келеді. Жоғарыда аты аталған Дания азаматы Вильгельм Томсен көнетүркі руналық әліппенің кілтін қалайша тапты екен? Осы мәселеге ерекше тоқталып өткен жөн. Вильгельм Томсен даниялық. Дания, Норвегия мен Швеция – осы үш мемлекет – ағышұлы викингтердің тікелей ұрпақтары. Ал біле білсеңіз, викингтер – бүкіл өркениетті Еуропа елдерінің патша әулетінің арғы атасы болып есептеледі. Мәселен, Ресей патшалары да өз шежіресін солардан өрбіткені белгілі. Және де аталмыш викингтердің төл жазуы – біздің орхон-енісей жазбаларымыздан айнымайтын сыңары, ал ең үлкен бабаларының бірі (мына қызыққа қараңыз!) – біздің Еділ бабамыз, кәдімгі Атилла! Викингтердің Нибелунг туралы тарихи жырларында оның есімін Етцель деп атайды.

Томсеннің көзі бірден бір сөзге түсті, ол басында бір-ақ сөзді ғана танығаны белгілі: **«Мен бұл жерде ең киелі сөзімізді айқын көріп тұрмын, ол біздің құдайымыздың аты – Тәңірі!»** – деп айтқан дейді Вильгельм Томсен.

Осы жалғыз дара атаудың әріптерін оқыған соң түрколог Вильгельм Фридрих Радлов төл әліппемізді толық дешифровка етуге мүмкіншілік алды.

Осыдан кейін бізді Тәңірдің өзі жарылқады демеске лаж бар ма, ағайын.

Өстіп, тас жазудан әлемді таңғалдырған «Тәңірі» сөзінің (біраздан соң тағы – «Түрік» сөзінің) оқып-танылуы бірталай үнді-еуропа елдерінің өркениетті, өзгені отарлау жолымен мәдени кембағалдықтан құтқарамыз деген астамшылық кеудесін су сепкендей басып, есеңгіретіп тастады...

Иә, 550 жылдық жанкешті тарих... Осы айтулы датаны ұлықтау барысында біздер, әсіресе қоғамдық ғылым саласындағы қазақ ғалымдары тындырғанымыздан гөрі әлі атқарарымыз, қолға алар шаруаларымыздың шаш етектен екеніне көзіміз жетті. Бүгінгі таңда сырттан біреу келіп, біздің тіліміз бен тарихымызды, мәдениетіміз бен өнерімізді зерттеп, ұшпаққа шығармасы анық. Сол себепті ғасырлап, 500 жылдап, мың-мың жылдап төл тарихымыздың, өркениет көшіндегі жүріп өткен жолдарымыздың тылсым сырларын ашу біздің қасиетті борышымыз. Және оны айқындап, аршып қана қоймай, орта және жоғары оқу орындарының оқулықтарына енгізу, ақиқатты қағидатқа айналдыру ісін жеделдету – бүгінгі жаһандану заманының заңды талабы.

Біздің ғалымдарымыз, әсіресе шекараның арғы бетіндегі қытайтанушы қандас әріптестеріміз соңғы онжылдықтарда көне Қытай жазбаларына сүйене отырып, Ғұн империясы (б.з.б. 318 – б.з. 581 жж.) мен Үйсін Елі тарихын жүйеледі. Десек те, өзіміз туған топырақтан табылған Алтын киімді адамдарымызды ту етіп көтергенімізбен ертеден бері ғылымда орныққан евроцентристік, тіптен үнді-евроцентристік ағымның жалауы іспетті – «сақтар иран тектес халық, олар иран тілінде сөйлеген» деген ешбір дәйек-дәлелі болмаса да әбден санаға сіңген, тозығы жеткен көзқарас-пікірлерден құтыла алмай-ақ келеміз. Тілші ғалымдар, оның ішінде «Қазақ тілі» қоғамының белсенді оқымыстылары хатқа түскен көне ономастикалық атауларды (жер-су аттары мен кісі, ру-тайпа есімдері) зерттеп, зерделеу арқылы мұндай саяси-әлеуметтік маңызы жоғары әрі өте күрделі ғылыми мәселелердің түйінін тарқатуда өз үлестерін қоспақшы.

Әрине, бір баяндамада мындаған жылдық тарих-тағдыры бар Қазақ тілінің бастан кешкен қилы баспалдақтарын бажайлап шығу оңай емес. Бұл жерде біздің басты айтпағымыз – замана талабы, ширек ғасырлық соқпалы, соқтықпалы Тәуелсіздік жолымызды даңғылға айналдыру, зиялы қауым мойнындағы аманат жүкті, қарыз-парызды Қоғам боп жұмыла көтеру. Аяққа тұсау, ауызға қақпақ болған өткен замандағы тоқшылық-баршылықты аңсай бермей, жалғыз орыс тілі мен оның артық-кемісті ілім-біліміне ғана арқа сүйемей, әлем айдынынан, ғаламат мүмкіндігі бар ғаламтордан өзімізге өте қажетті, ділгір інжу-маржанды ақпаратты сүзіп алып, мемлекеттік тілде балабақшадан бастап, орта мектепте өскелек ұрпақ бойына елім-жерім, тілім-ділім, мәдениетім мен өнерім деп еміреніп тұратын парасатты патриоттық қасиет, алашшыл азаматтық рух қалыптастыру.

Осы орайда ұлт десе, ұлтшылдық десе аза бойы қаза болатын кешегі советтік идеологияның қазақ қоғамтану ғылымының жолын кескен, бесігінде тұншықтырған зардап-зомбылығына бір мысал келтіре кетпекпін. Біз, лингвист ғалымдар көп уақыт қазақтың әдеби тілі – ұлы Абайдан басталады деп келдік. Осындай келте пікірді концепцияға айналдырушылар біздің қадірменді ұстаздарымыз еді. Әрине, олардың жалған сөйлеуіне, бұқпантайлануына заманы, кешегі кеңестік тар кезеңнің шаш ал десе, бас алатын коммунистік идеологиясы кінәлі еді. Тіптен бір классик ақынымыздың шаршы топтың алдында: «Мен совет өкіметінен арғы жерге аяқ баспаймын», – дегенін де жұртшылық ұмытпа қойған жоқ.

Сол қысаң кезеңнің өзінде уақыт, қағал саясаттан қаймықпай «Қазақтың әдеби тілі Абайдан басталмайды. Халық бар жерде оның мемлекеті болады. Мемлекеті бар жерде оның мемлекеттік тілі болады. Ол тілде халық сөйлейді, әдебиет жасайды, сырт елдермен қарым-қатынасқа түседі. Қазақ тілі Қазақ хандығы тұсында мемлекеттік қарым-қатынас тілі ретінде сараланған» – деп тың теория-пікір ұсынған проф. ұстаз Бейсембай Кенжебаев болатын. Замана талабы дегеннен шығады, 1960 жылдары біз басымыздан «Жылымық

кезені» деген дәуірді өткізген болатынбыз. Қазақ үшін уақыт баяғыдай жылжып аққандай боп көрінгенімен, ғылым-техника жетістіктері, космосты игеру, қоғамдық ғылымдардағы бопалық секірістер, әлемдік ақыл-ой, парасаттың жаңа құндылықтарды талдап-таңдауы дүниені өзгертпей, алға сүйремей тұра алмады. Осы толқынға үн қосқан қайсар қазақ, проф. Б.Кенжебаев Асан қайғы, Сыпыра жыраудың аттарын ағап, Қазақ хандығы-ның азаматтық тарихы, әдебиеті, кәсіптілі тілі – тұтас руханияты жайында мәселе көтерді. Азаматтық тарихымызды әрі қарай хандық дәуірі, тіпті Түрік қағанатына дейін ілгерілетейік деді. Бұл, жоғарыда айтылғандай, сол кезде шетелдік, тіптен орыс қоғамдық ғылымында әбден орныға бастаған тұжырым болатын. Әйтсе де, көзіміз көрді, естіп біліп жүрдік, ұстазымыз проф. Бейсенбай Кенжебаев ұлтшыл, алашордашыл аталып, есекке теріс мінгізілді. Қанша теперіш көрсе де Бейсекең пікірінен қайтпады. Ақыры замана тоңы жіби келе оның ой-пікірлері мойындалды, бастамаларына жол ашылды. Хандық дәуірді азаматтық тарихымызға, руханият тарихына кіргізу үшін күрескен М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Е.Бекмаханов сынды ұлы тұлғаларымызды мынадай тарихи сәтте еске алып, рухына бас иіп, тағзым еткеніміз абзал.

XV ғасыр – еліміздің тарихына орасан зор өзгерістер әкелген дәуір болды. Соның ішінде біз үшін ең ерекшесі – Қазақ хандығының құрылуы. Бұл ғасырдың орта шенінде Әбілқайыр хан ішкі-тысқы қиыншылықтар шырмауынан шыға алмай, елге тізесі баға бастаған тұста, оның қарамағындағы Керей хан мен Жәнібек хан Әбілхайырға наразы жұрттың көбін бастап шығысқа – Шу өзені бойына қоныс аударды. Осы кезде батыстағы Ноғай хандығы мен шығыстағы Моғолстан жеріне дейінгі кең-байтақ өңірде қоныстанған халық негізінен қазақ тайпалары болатын.

Бұған дейін төрт тарапқа бағынып келген қазақ тайпалары Қазақ хандығының арқасында бас біріктіріп, топтаса бастады. Бұл кезеңдегі ең үлкен жеңіс осы еді. Алаш Алаш болғалы Қазақ жеке-дара шаңырақ көтеріп, тарих сахнасында Қазақ мемлекеті пайда болды. Хандық құрған мемлекеттік ішкі-сыртқы мәселелерін реттеу үшін оның заңы, жарғысы, тәртіп жүйесі жасалуы керек. Ал мұның бәрі белгілі бір ұғым мен пайым-парасатқа тіреледі. Яғни әр мемлекеттің өз тілі болмақ. Тілсіз хандық қалай құрылмақ, тәйірі.

Қазақ хандығы дәуіріне тән тілдік дерек, құжаттар аса көп бола қоймағанымен, сол дәуірлерден жалғасқан ауыз әдебиет үлгілері, батырлар жыры, халық ертегілері және сан алуан дауылпаз жыраулардың, билер мен шешендердің сөз саптауынан қазақ тілінің қандай дәрежеде болғанын шамалауға болады. Қорқыт, Асан қайғы, Шалкиіз, Қазтуған, Төле би, Қазбек би, Әйтеке би, т.б. ұлыларымыз қалдырған мұралардан қазақ сөзінің ішкі рухани қуатын, мазмұн-мәнін бағамдаймыз. Осы ұлы тұлғалардың бір өкілін сөйлетіп көрудің реті бар сияқты.

Жәңгірдің баласы Тәукенің қазақтарға хан болған кезі. Уақытында Тәукенің беделі алыс-жақын елдердің бәріне мәлім болған екен. Оның мықтылығын бізге жеткен мына бір тарихи деректерден анық байқаймыз. Ол өз заманында орыс патшасы Бірінші Петрмен кезендес, тұстас болған екен. Және де Тәуке хан сол Бірінші Петрге екі рет ресми түрде хатты (бүгінгі дипломатия тілімен айтсақ, дұрысы, екі рет нотаны, наразылықты білдіретін ескертпені) жолдапты. Бір хатында: «Менің башқұрттарыма бұдан былай тиісуші болма» деп бұйырыпты. Петр патша башқұрларға тиісуін тоқтатады. Сондай-ақ, орыстар Кавказдағы ноғай бауырларды тықсыра бастағанда: «Менің ноғайларыма тиісуші болма» деп тағы да хатын жолдайды. Бұл ретте де Тәуке ханның өтініші бұлжытпай бірден орындалады. Осыдан-ақ орыс патшасы Петрдің Тәуке ханмен санасып отырғанын көреміз.

Ол қазақ арасынан қалмай келе жатқан алауыздықты жойып, рулардың басын біріктіре түсті, қуат күшін мығымдады. Жоңғарлармен қарым-қатынасты жақсарту үшін Тәуке хан бір жолы Жоңғар ордасына Ғалдан Серенге елші жібереді. Елшілік басшысы Тайкелтір екен. Ол қалмақ ханы алдында көсіліп сөйлей алмайды:

*Өлеңді өзгеге бердік,
Өрлікті төленге бердік,
Алдияр тақсыр, алдыңа келдік.
Берсең алдық,
Бермесең қалдық,
Сөзді өзіңе салдық, –*

деп тақпақ айтқандай елпелектейді. Қалмақ ханы Тайкелтірдің төменшіктей сөйлегеніне мерейі тасып:

– Олай болса, кешке дейін жауап қайтарармын, жауап қайтпаса, ат-тонның амандығында елдеріңе қайтқандарың теріс болмас, – деп сөзді кесіп тастайды. Сонда есік жақта елеусіз отырған жас Қазыбек орнынан атып тұрып, ханға жетіп барады да:

*– Ерден ердің несі артық,
Ептестірген сөзі артық.
Малдан малдың несі артық,
Бір-ақ асым еті артық.
Жерден жердің несі артық,
Бір-ақ уыс шөбі артық,
Міндетке алған сөзден
Шегінген жігіттен
Аитан өлген аюдың өті артық, –*

дейді де: «Ел ебелек емес, ер кебенек емес, дат!» – дейді.

Сонда хан: – Өй, өзің жөніңді айтшы, атың кім? – депті.

– Атым Қазыбек, әкем Келдібек, халқым қазақ.

– Дауысың қаз дауысындай қаңқылдап тұр екен, ал датыңды айтшы, – депті хан. Сонда Қазыбек:

*– Біз қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт қаипасын деп,
Жеріміздің иетін жасау баспасын деп,
Найзаға үкі таққан елміз.
Ешбір дұшпан басынбаған елміз,
Басымыздан сөзді асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл тұса, құл боламын деп тұмайды,
Анадан қыз тұса, күң боламын деп тұмайды.
Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз.
Сен қалмақ та, біз қазақ,
Қарпысқалы келгенбіз.
Сен темір де, мен көмір,
Еріткелі келгенмін.
Екі еліктің баласын,
Теліткелі келгенмін.
Танымайтын жат елге,
Танысқалы келгенмін.
Танысуға көнбесең,
Шабысқалы келгенмін.*

*Сен қабылан, мен арыстан,
Алысқалы келгенмін.
Жаңа үйреткен жас тұлпар,
Жарысқалы келгенмін.
Тұтқыр сары жесіммін,
Жабысқалы келгенмін.
Берсең жөндеп бітімді айт,
Бермесең тұрысатын жеріңді айт!*

Осынау уытты да отты сөзден қалжырап қалған хан: – Өзің сөз құдіретін білетін бала екенсің, отырған жерің қандай төмен еді, бері қасыма келші. Сонда Қазыбек:

– Біздің қазақ әдетінде жасына қарай отырып, жағына қарай сөз сөйлей береді, өзімнен үлкен ағаларым төрде отырса, маған төбеде отырғанмен бірдей, – деп жалт бұрылып, орнына барып отырған екен.

Мен бұл үзіндіні бүгінгідей хандық дәуірді әдектете еске алып отырған салтанатты жиында, бабаларымыздың қазақ сөзін қалайша құдіреттендіре білгенін байқау үшін еске алдым.

Бір ғажабы – ол кезеңде жауласқан бұл екі халық бірінің тілін бірі ешбір тілмашсыз-ақ түсінген түрі бар. Және сөздің мәні мен қуатын ұққандығы – соншама уәжге тоқтай білген. Қазақ сөзі, міне, осылайша ғасырдан ғасырға ұласа дамып, біздің дәуірге жетті.

Ақиқатында, қай заманда да құрылған хандықтың қолданған негізгі құралы тіл болған. Тіл болғанда да қазақ тілі болған. Бұл тілдің әу бастан иесі – сол хандықтардың құрылуына сеп болған қаңлы, қыпшақ, алшын, арғын, найман, қоңырат, керей, жалайыр т.б. ру-тайпалар сөйлеген тіл. Осы тайпалардың басын біріктіріп хандық құруға жеткізген осы тіл – қазақ тілі. Бұл хандық дәуірден әлдеқайда бұрын қолданыста болған.

Қазақ тілінің дамып, қалыптасып, өркендеуіне әйгілі ақын-жыраулардың, би-шешендердің өлең жырлары, толғауларының ықпалы орасан зор болды.

XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген Асан қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Жиенбет, Марқасқа, Ақтамберді, Тәгіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақындардың өлең-толғаулары болмаса біз ол дәуірлердегі қазақ тілінің қасиетін танып біле алмас едік. Бұлардың әрқайсысының сөз саптаулары, тіл қолданысы арқылы хандық дәуір болмысын анықтай аламыз.

Қазақ хандығы дәуіріндегі өлең-толғаулар мен эпос-жырлардың негізгі тақырыбы – жаугершілік, ел-жер қорғау. Хандықты, жерді сақтап қалу басты міндет болған. Мұны Шоқан Уәлихановтың «XV-XVIII ғасырларда азаматы аттан түспеген қан жосыған жылдар болды» деуі тегін емес. Сол кездегі сөз қолданысты саралап қарасаңыз, ұрыс-соғысқа қатысты жеке сөздер, сөз тіркестері жиі кездеседі. Киім-кешек, қару-жарақ, құрал-жабдық атаулары да тілдік деректерден хабар береді.

Жаугершілікке қатысты қимыл-әрекеттерді ағайтын, сондай-ақ олардың орындалу амалдарын білдіретін сөздер. Мысалы: *ту астында тұру* (әскер қатарына келу), немесе *соғысқа аттану* дегенді білдіретін *тұлпар мініп ту ұстау*, тұтқынға түсуді *пенде болу* тәрізділер жыраулар поэзиясына тән қолданыстар. Мұның бәрі хандық дәуірде де қолданылғанымен, әдеби тіл одан әлдеқайда бұрын, жоғарыда ескерткеніміздей, пайда болып дамыған.

Дегенмен қазақ тілінің хандықты жариялау тұсындағы қызметі ерекше болғанын білеміз. Хандықтың тілге қызметі тіпті ерекше. Ең алдымен Хандық сол кездегі қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамуына мүмкіндік жасады.

Қазақ Хандары сөз өнерінің иелері – жыраулар мен ақындарды бағалаған. Оларды өздеріне ақылшы, көмекші (сұрқылтайы) етіп отырған. Мәселен, Абылай хан Бұқар жы-

рауды, Әділ хан Түбек жырауды ақылшы етеді. Ал XIX ғасырда Тезек төре Сүйінбайды «Сұрқылтайым менің деп отырған». Мұндағы сұрқылтай сөзі Шыңғыс хан заманынан бері келе жатқан ескі сөз. Бәлкім моңғолдар қолданысындағы сөз.

Осынау хандыққа арналған алқалы жиында осыдан үш ғасыр бұрын елдің болашағын болжап күңіренген Мөңке би бабамыздың сөз саптауына қалайша толғанбайсың?!

Қараңыз:

*Құрамалы, қорғанды үйің болады,
Айнымалы, төкпелі биің болады.
Халыққа бір тиын пайдасы жоқ,
Ай сайын бас қосқан жиын болады.
Ішінен шынтақ айналмайтын,
Ежірей деген ұлың болады.
Ақыл айтсаң ауырып қалатын,
Бежірей деген қызың болады.
Алдыңнан кес-кестеп өтетін,
Кекірей деген келінің болады.
Ішкенің сары су болады,
Берсең итің ішпейді,
Бірақ адам оған құмар болады.
Домалақ-домалақ түймедей дәрің болады,
Жастарға билігі жүрмейтін кәрің болады.
Ертеңіне сенбейтін күнің болады,
Бетіңнен алып мүсетін інің болады.
Ала шұбар тілің болады,
Әйелің базаршы болады,
Еркегің қазанышы болады.
Бұхараны құм алады,
Төрткүлді су алады.
Халықтың қанын сорған надандар болады,
Қабағын түйіп қайыр тілейтін адамдар болады.
Қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады,
Ит пен мысықтай ырылдасқан,
Еркек пен қатының болады.
Сарылып келіп тосасың,
Құны жоқ қағазды шашасың,
Осындай көресіні көресің
Көріп барып өлесің.*

Сондықтан Қазақ хандығын сөз еткенде бұл хандықтың қазақ әдеби тіліне көрсеткен қызметі мен ықпалы өте жоғары болған деп бағалаймыз. Бұл дәуірдің тіл мұрасын түбегейлі зерттейтін кезең енді келді.

Жалпы билік, мемлекеттік құрылым табиғаты өте күрделі құбылыс қой. Біздіңше, Қазақ хандығында – саяси элита – төре-сұлтандар; әскери элита – батырлар; интеллектуалды элита – ақын-жыршылар; кеңесші топ – би-шешен, жыраулар т.с.с. тұрақты институттар болған.

Сөзді, сөз арқылы тілді қаузап отырған біздер үшін ең маңыздысы – осы би-шешендер мұрасы.

Көбік сөзден гөрі нақты іс-әрекет, игілікті шаруаны қолға алуды мақсат тұтқан «Қазақ тілі» қоғамы еліміздің әр өңірі, облысы бойынша ауқымды шара – өткен дәуірлердің рухани мұрасын жан-жақты, ең бастысы – заманауи тұрғыда, әлемдік деңгейде «Қазақ

елінің мәңгілік рухани құндылықтары» тақырыбындағы Мегажобаны зерттеп, зерделеп, насихаттауды қолға алды. Өзірше төрт тақырып бойынша облыстық әкімдермен келіссөздер жүргізілуде, оның екеуі бойынша өзара ынтымақтастық меморандумы жасалып, жұмыс басталып кетті. Осы орайда, мен ол мегажобалардың кейбір тақырыбын ғана айтып, сіздерді таныстыра кетпекпін:

1. Қожа Ахмет Ясауи ілімі – ұлағатты ұлттық ұстаным ұстыны.
2. Сыр бойы – Қорқыттан бастау алған жыраулық дәстүр эпицентрі.
3. Асан қайғы – Мөңке би: Ұлы Дала ойшылдары.
4. Қазақ тілін асқақтатқан айтыс өнері: Сүйінбай мен Жамбыл.

Және осы тақырыптарға қосымша «Ноғайлы дәуірінің ақын-жыраулары», «Қырымның қырық батыры» жыры, күй және ән, сал-сері феномені, т.б. болашақта атқарылар жобалар да бар.

Бұл жобалардың ерекшелігі – бәрі халықаралық, жалпытүркілік деңгейде іске асырылады. Түркия, Қытай, Моңғолия, Кипр, Өзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Ресейдегі – Татарстан, Башқұртстан, Чувашия, Алтай, Хақас, Тува, Якут-Сақа, Кавказдағы – Қарашай, Балқар, Құмық, Ноғай, Қырымтатар, Еуропа мен АҚШ-тағы түркологиялық орталықтары, Корея мен Жапония, т.б. елдердегі түркітанушы ғалымдары, жетекші университеттері мен ғылыми ұйымдары қатыспақшы.

Осындай келелі бастамаларды Қоғамымыз Халықаралық Түркітану Орталығымен, штаб-пәтері Анкарада орналасқан ТҮРКСОЙ ұйымымен және бірнеше басқа да мемлекеттік және мемлекеттік емес, қоғамдық және жеке меншік, отандық және шетелдік ғылыми, білім беру мекемелерімен бірлесе, кеңесе, тәжірибе біріктіре іске асырмақ.

Енді аз сөз «Ел саны және Елбасы» тақырыбы төңірегінде болмақ. Жақында бас газетіміз – «Егемен Қазақстан» бірінші бетінде сүйінші сұрап, Қазақстан халқының саны – 17 млн. жеткенін хабарлады.

Бізге қазір ең қерегі – қазақтың санын көбейту. Және оның бәрі жанымен қазақ болуы. Ешкімге жалтақтамай балабақшаларды 100 пайыз мемлекеттік тілде білім беретін жасау – өз қолымызда тұрған шаруа. «Қазақ тілі» Қоғамының шаруасы. Сонда ғана біз – алға қойған мақсатты – орта мектеп қабырғасында әрі мемлекеттік тілді, әрі үш тілді түпкілікті біліп шығатын ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Сондай-ақ біршама уақыт тоқырап қалған қандастарымыздың көші-қоны қайта жалғасын табатыны үлкен қуаныш. Елбасына рақмет. Бұл да қазақтың санын көбейтудің, елімізді қазақыландырудың басты жолы.

Мемлекет басшысы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: Өсім, реформалар, даму» атты кеше ғана дүниежүзіне паш етілген соңғы Жолдауында қадап айтқандай, «бізде біртұтас ерік-жігер, халық бірлігінің берік дәстүрлері бар. Біз Қазақстанымызды дамудың жаңа шептеріне шығаратын боламыз... Рухы биік, еңбегі ерен, бірлігі мығым Мәңгілік Ел болу үшін бізде бәрі бар. Тәуелсіздіктің туын желбіретіп, тұғырын нығайтқан біздің тарих алдында жүзіміз жарқын! Біздің тірегіміз – тәуелсіздік, тілегіміз – тұрақтылық, білегіміз – бірлік!»

Сөз соңында айтарым: «Қазақ хандығы» – ұлттық мемлекеттілігіміздің бір асқар белі. Асыл тіл мен алдаспан сөз Хандықтың тірегі болған. Мұны мәңгі еске тұтқан абзал.

Болашағынан үміті бар мемлекет өткенін бағалап, келешегін болжайды, соған жетуге ұмтылады. Осы мақсатта Елбасымыз заманында Ұлы Далада Ұлы қағанаттар құрған, бастыны ілдірген, тізеліні жүгіндірген, Көк аспан мен Қара жер арасындағы халыққа билігін жүргізген Күлтегін, Бұмын қағандардың «Мәңгілік ел» құру аңсарын алға шығарды. Алла алқап, аруақ жібесе, бұған да қол жетеріне сенім кәміл.

Мәңгілік елдің ғана мемлекеттік тілі мәңгілік болмақ. Мәңгілік тілі бар ғана ұлт Мәңгілік ел туралы армандамақ.